

# Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Russologica IV (2011)

Henryk Fontański

## Modyfikacje fazowe i modalne w łemkowskich zdaniach monopredykatywnych

Środki wyrażania modyfikacji fazowych w łemkowskich zdaniach elementarnych są zróżnicowane zarówno w zależności od modeli składniowych, jak i od łączliwości leksykalnej.

Wśród elementarnych struktur zdaniowych miejsce szczególne zajmują tzw. zdania egzystencjalne<sup>1</sup>, oparte są one na modelu o postaci **(Loc/Temp) – (Vf<sub>exist</sub>) N<sub>1</sub>** z typowym znaczeniem charakterystyki wyznaczonego miejsca lub okresu czasu ze względu na występowanie, tj. istnienie tam (wtedy) czegoś. Zazwyczaj mają one na celu skierowanie uwagi odbiorcy na przedmiot, o którego istnieniu/obecności informuje się, aby następnie uczynić ów obiekt podmiotem dalszych wypowiedzi. W modelu egzystencjalnym składnikiem podmiotowym – pomijanym w wypadku oczywistości sytuacyjnej lub kontekstowej – jest oznaczenie miejsca (Loc) bądź okresu czasu (Temp), a obecność tam/wówczas przedmiotu, osoby lub zjawiska orzekana jest rzeczownikiem w formie mianownika (N<sub>1</sub>). Charakterystyka predykatywna może być uściślana, m.in. przymiotnikami. W modelu podstawowym skorelowany jest z nim formalnie czasownik egzystencjalny, obligatoryjny przy komunikowaniu dodatkowo sposobu bytowania czy też gramatycznych znaczeń czasu przeszłego lub przyszłego, ale w innych sytuacjach fakultatywny. W wypadku modyfikacji fazowych czasownik fazowy ma jednocześnie znaczenie egzystencjalne.

Modyfikację fazową początku w łemkowskich zdaniach egzystencjalnych z nazwami osób, zwierząt i niektórych przedmiotów naturalnych w predykanie wyrażają czasowniki *появити ся / появляти ся, вказати ся / вказувати ся, зъявити ся / зъявляти ся*, np.: [...] *на естраді [...] **появило ся** перше дівча* (С. Мадзелян); [...] *В садах **появлят ся** зелена трава*. (Буквар 1935); *Ясне сонечко ся уж **вказало*** (Я. Дудра); [...] *о півночы **вказал ся** біс* [...] (Я. Горощак); [...] *Нихто **ся не зъявил*** (М. Буряк).

<sup>1</sup> Omówienie i interesujące ujęcie problematyki zdań egzystencjalnych znajdziemy w książce: J. Lubocha-Kruglik, *Rosyjskie zdania egzystencjalne w konfrontacji z polskimi*, Katowice 2001. Autorka opisuje m.in. także modyfikacje fazowe w rosyjskich i polskich zdaniach egzystencjalnych (s. 78–95).

Z niektórymi rzeczownikami pełniącymi funkcję predykatywną łączą się specyficzne czasowniki egzystencjalno-inchoatywne o ograniczonej, selektywnej łączliwości, np.: *Задули вітры над Карпатами* (Я. Дудра); *Зас ден коли прийде і сонце кед зыйде* [...] (П. Мурянка) – ostatnie zdanie ma sens perfektywny. W wypadku stopniowego ujawniania się tego, co jest nazwane w predykacie, dodatkowo inchoatywność (początkowa faza tego procesu) może być zakomunikowana czasownikiem *зачати / зачынаати*, np.: [...] *зачынают ся появляти інсекты* [...] (Т. Курило, tłum. П. Трохановскій);

Na sytuację egzystencjalną spojrzeć można z innej strony, czyniąc podmiotem (tj. składnikiem oznaczającym to, co jest charakteryzowane w predykacie) bytującą przedmiot, osobę lub zjawisko. Charakterystyka egzystencjalna dotyczyć może miejsca lub czasu istnienia, np.: *Вшытыкы знають, же злы духы наubarже ради ся появляють о пілночы, або медже пілночом а третьом годином рано* (Я. Горошак); por. też w takiej personifikacji z metaforycznymi modyfikacjami fazowymi: [...] *змрек скорым кроком Потихіцькы іде в село И сіл над потоком* (І. Русенко). Takie odwrócenie ról składniowych znamionuje już inny model zdaniowy.

Czasownik *появити ся / появляти ся* w zdaniach z nazwami konkretnych obiektów implikuje percepcję wzrokową i często występuje w kontekstach ujawniających obserwatora, np.: [Во сьні...] *появили ся они, мама*. [Віділ їх, як заплаканы одпроваджают го на війну...] (Т. Кузяк), por. też w konstrukcji z nominalizacją: *Ціла гурма народа каждый раз чекат появліня ся тых мучеників* [...] (Т. Курило, tłum. П. Трохановскій). Jawnie percercyjną modyfikację typu egzystencjalnego wprowadza czasownik *вказати ся*: *Ясне сонечко ся уж вказало* (Я. Дудра); [...] *о півночы вказал ся біс* [...] (Я. Горошак).

Sens egzystencjalno-percercyjny ujawniający obserwatora, tj. pojawienie się w określonym miejscu, a jednocześnie ukazanie się komuś mogą mieć również zdania o postaci typowej dla zdań egzystencjalnych, tj. **(Лос/Темп) – (Vf<sub>exist</sub>) N<sub>1</sub>**, z czynnościowymi czasownikami ruchu, uzyskującymi w takiej konfiguracji sens perfektywno-egzystencjalny, np.: *Аж ту, нагло, споза плота Выскочыла псив голота* (І. Русенко).

Zdania typu **Лос – Vf [появити ся / появляти ся] N<sub>1</sub>**, w których komponent lokatywny, m.in. o postaci **серед N<sub>2</sub>**, nazywa zbiorowość, mogą komunikować sens 'niektóre elementy (członkowie) zbiorowości uzyskują nową jakość, stają się jakimiś (kimś)', np.: *Серед нас появляють ся фризиеры-самоуки* (Т. Курило, tłum. П. Трохановскій); *Серед нас появили ся торгуючы цибульом і чесноком* [...] (Т. Курило, tłum. П. Трохановскій); [...] Tego typu zdania, zbudowane wedle modelu egzystencjalnego, można traktować jako synonimiczne względem zdań reprezentujących model odniesienia (przejścia) podmiotu do określonej w predykacie klasy pojęciowej, tj. *Серед нас появляють ся фризиеры-самоуки ≈ Декотры з нас стали (зостали) фризиерами-самоукамі*, albo – w wypadku czasownika fazowego przy imiesłowiu – jako synonimiczne względem zmodyfikowanych zdań czynnościowych mających sens imperfektywno-charakteryzujący, tj. *Серед нас появили ся торгуючы цибульом і чесноком ≈ Декотры з нас зачали (начали, стали) торгувати цибульом і чесноком*.

Istotnymi charakterystykami miejsca lub okresu czasu są stany pogodowe i inne zjawiska naturalne. W zdaniach egzystencjalnych informujących o zjawiskach,

o postaci (**Loc/Temp**) – (**Vf<sub>exist</sub>**) **N<sub>1</sub>**, modyfikatorami początku są czasowniki *прийти* (*прийти*)/ *приходити*, np. w wypowiedzeniach wypowiedzeniach o zjawiskach pogodowych i ich skutkach: **Приде** *теплий дощык, Земличку замочыт* (М. Собин); *Аж, як **пришла** сильна буря, Така з перунами, Вывернула гет яличку Догоры ногами* (М. Буряк); *Але **приде** буря [...]* (І. Горошак); *Листочку дубовий, Не падай до воды, Бо як **приде** велька вода, То тя буде шкода* (С. Мадзелян), o porach roku: *Яр-весна до нас **приходить** [...]* (Я. Дудра); *Аж, як **пришло** тепле літо, Спеки і посухы [...]* (Я. Дудра). Zbliżony sens wnosi czasownik *надыйти / надходити*, np.: *[...] **пополудни надышла** велика буря* (М. Дзіндзьо). Z niektórymi nazwami zjawisk pogodowych (*вітер, гмла*) funkcję modyfikatora początku pełni w takich razach czasownik *появити ся*: *Початком дня тепло, та вітер што **ся** **появил** пред полудньом, прошыбат холодом* (Т. Курило, tłum. П. Трохановскій). Podobnie z nazwami epidemii: *[...] в Санчы **появила ся** холера [...]* (Т. Курило, tłum. П. Трохановскій); por. w nominalizacji: *[...] констатували **появліня** в нашым бараку плямистого тифусу* (Т. Курило, tłum. П. Трохановскій). Początek gwałtownych zjawisk atmosferycznych komunikowany jest czasownikiem *зорвати ся*: *Потім **зорвала ся** страшна злива* (М. Дзіндзьо).

Mianownikową formę predykatu mają też zdania elementarne komunikujące pory dnia, pory roku oraz ogólne oceny sytuacji. Charakterystyki tego rodzaju odnoszą się nie tyle do miejsca, co do okresu czasu – z fazową modyfikacją zapoczątkowania wyrażoną czasownikami *наставати / настати, запанувати і прити* (*прийти*), np.: *[...] ніч **настала*** (Я. Дудра); *[...] **настал** теплий весняний час* (С. Мадзелян); ***Настал** теплий ярній ден [...]* (С. Мадзелян); *Зас ден коли **прийде** [...]* (П. Мурянка). Istotnym sensem zdań komunikujących ocenę sytuacji są stany emocjonalne ludzi lub innych personifikowanych podmiotów: *[...] смутны часы втовды **настают*** (Я. Дудра); *Аж **настала** біда* (М. Буряк); *Так даколи і для люди Злы часы **настают** [...]* (М. Буряк); ***Настане** час голоду І жалобы знамена.* (І. Горошак); *І **настают** дни страшны* (І. Горошак); *И ульга **запанує** в лісі, та спокій і радост* (Я. Дудра); *Але **пришла** нова біда [...]* (М. Буряк); ***Пришол** розлуки час* (М. Собин); *Раз на волка **пришла** біда [...]* (М. Буряк). Ograniczoną łączliwość ma czasownik perfektywno-fazowy *зробити ся* łączący się z ocennymi nazwami sytuacji: *[...] гармідер **зробил ся** такий як в псярни [...]* (Т. Кузяк).

Modyfikację zakończenia (końca istnienia, znajdowania się w określonym miejscu i czasie) wyraża w łemkowskich zdaniach egzystencjalnych kilka czasowników fazowych. Z nazwami istot żywych i przedmiotów materialnych łączy się w tej funkcji czasownik *пропасти*, np.: *Пропали снігы, пропали морозы [...]* (Я. Дудра).

Innym typem zdań elementarnych są zdania czynnościowe, o podstawowej postaci **N<sub>1</sub> – Vf**, tj. z rzeczownikiem w formie mianownika w podmiocie oraz formą osobową czasownika w orzeczeniu. Najczęstszym modyfikatorem ze znaczeniem zapoczątkowania czynności jest czasownik *зачати / зачынати*. Formę osobową ma modyfikator, natomiast czasownik oznaczający czynność występuje w bezokoliczniku, np.: [Петрусь] ***Зачал** ручками торгати траву* (П. Мурянка); *І іщы більше **зачал** Ваньо крутити ся коло Парасі.* (М. Дзіндзьо); *Хлопец клякнул на шолковий мох і грибочок за грибочком **зачал** обрізувати цизориком [...]* (І. Головчак); *Селяне **зачынают** ярувати* (П. Мурянка); *Мала Ганя **зачынат** плакати* (Буквар 1935). Synonimiczny sens mają rzadziej spotykane modyfikatory *почати,*

начати і стати, пр.: Люде [...] аж по землі **почали** качати ся (І. Головчак); По ярі пришли майстры і **начали** ставляти нову хыжу (Буквар 1935); Діти **начынають** втікати домів (Буквар 1935); Тоту зваду почув шатан, **Стал** змыю судити [...] (М. Буряк). Cząstka **ся** lokuje się regularnie pomiędzy czasownikiem fazowym a bezokolicznikiem, пр.: И так **зачали ся сперечати** стары кумове и добры сусіды (Т. Кузяк). Przy podmilocie osobowym modyfikatorem ze znaczeniem zapoczątkowania czynności konkretnej może być czasownik *взяти ся*, komunikujący dodatkowo chęć wykonania czynności, пр.: Птах, рыба і рак **Взяли ся** віз тягнути (І. Русенко). Znaczenie leksykalne czasownika w bezokoliczniku oraz kontekst leksykalno-gramatyczny determinują sens iteratywny, пр.: **Зачал** Ваньо вечерами ходити до того села (М. Дзіндзьо), bądź uzualno-charakteryzująco, пр.: А як нам было по яких десят років, то **зачали зме** курити [...] (Т. Кузяк). Rolę modyfikatora fazowego pełni prefiks czasownikowy *за-*: Люде **зареготали ся** (І. Головчак).

Z modyfikacjami fazowymi możliwa jest nominalizacja składnika oznaczającego czynność, пр. *сьнівати* → *сьнів*: Бо там пастушок, а ту дівчына, **Єдно сьнів кінчыт, друге зачынат** [...] (Я. Дудра).

W modelach kwalifikacyjnych, z typowym znaczeniem odniesienia do klasy poręciowej odnotowałem w badanych tekstach modyfikatory fazowe *стати*, *стати ся* і *зостати*: Нашым безпосереднім паном од того часу **стал** шеф (С. Мадзелян); [...] „Лемком року” **зостал** Ярослав Трохановскій. (С. Мадзелян); Военний цминтар на Куземчаківці **стал ся** звычайном луком [...] (С. Мадзелян).

To jeszcze niepełny, choć już okazały wykaz łemkowskich modyfikatorów fazowych stwierdzonych w tekstach pisanych powstałych w ostatnich dziesięcioleciach.

Zestaw łemkowskich modalizatorów modalnych jest również obszerny і zróżnicowany. Niewątpliwie, nie uda mi się wymienić і omówić wszystkich tego typu, а tym bardziej ich szczegółowych podtypów, choćby ze względu на nieostrość istniejących klasyfikacji operatorów modalnych, аle też і на ograniczony korpus tekstowy stanowiący bazę materiałową tego opracowania.

Zajmę się tu środkami wyrażania tzw. modalności logicznej (aletycznej), czyli dotyczącej koniecznej lub przygodnej prawdziwości twierdzeń, modalności epistemicznej, odnoszącej się do wiedzy і przekonań oraz modalności deontycznej, dotyczącej norm і ocen, в szczególności obowiązку і zezwolenia. Osobno wyróżniana jest też modalność prawdziwościowa, której przykładem wyrażania może być interesująca konstrukcja składniowa з bezokolicznikiem і formą osobową tego samego czasownika, spotykana в językach słowiańskich, в tym też в łemkowskim: **Затігати** то мы ся **не затігали** [...] (Т. Кузяк) – chodzi о zaciąganie się dymem tytoniowym. Konstrukcja та służy utwierdzeniu фактыwności, потwierdzeniu факту.

W ramach modalności aletycznej obiektywną możliwośc lub niemożność wyraża czasownik *мочи* lub, odpowiednio з zaprzeczeniem – *не мочи*: [...] ты ся тіж **можеш** дочекати старости (П. Стефановскій); Як вода **може быти** желізна? (П. Мурянка); [...] президентом **може быти** каждый, кого лем выберут (Бесіда).

Znaczenie możliwości aletycznej wprowadza przy odpowiednich bezokolicznikach czasowników pełnoznacznych modalizator *неє / не было* *можливости*:

Давнійше не іздили, бо **не было** можливости, ани **не было за што** (Т. Кузяк). W tym samym zdaniu funkcję modyfikatora aletycznego dotyczącego okoliczności obiektywnie umożliwiających lub uniemożliwiających zaistnienie sytuacji pełnią konstrukcje z czasownikiem *быти* i *мати* oraz różnymi sytuantami, np.: *Ми ся сподабала проца, лем в тамтых часах **не было** гумы **де** взяти* (Т. Кузяк); *неє коли ани в гору пізриту за тыма грушками* (Т. Кузяк); *він все **нема коли*** (Т. Кузяк).

Obiektywną możliwość z odcieniem wolicjonalnym (tj. jeśli ktoś zechce coś uczynić, to ma ku temu warunki) wyraża konstrukcja *мочи собі позволити* oraz *быти стати*, np.: *На таке могли собі позволити лем богачы*. (Т. Кузяк); *мене **не было** на то **стати*** (Т. Кузяк). Niezależną od woli niemożność wyraża modalizator *не годен / не годны*, często w kontekście zdania podrzędnego ze spójnikiem *бо*, przedstawiającego przyczynę niemożności: *Житя дає ся лем еден раз і його никто **не годен** продолжыти ани закупити [...]* (Н. Репела); *я **не годен** ити пішком, бо ня стрікло в крижах* (Т. Кузяк); *Два гусаки і десят гусок. **Не годни** плавати, ани ся напити, бо вода замерзнена* (П. Мурянка).

Obiektywną nieskuteczność działania pomimo usiłowań, a więc modalność aletyczną z odcieniem wolicjonalnym, wyrażają konstrukcje (przeważnie w czasie przeszłym) z modalizatorem *не ити*, np.: *З таким кумом як вы, **не иде** ся добесідувати [...]* (Т. Кузяк).

W wypadku oceny o nieskuteczności działania jeszcze niepodjętego, a więc w zdaniach z czasem przyszłym lub w trybie przypuszczającym, mamy do czynienia z modalnością epistemiczną, tj. z komunikowaniem wiedzy lub przekonania, co wyrażają modalizatory *на даст ся / на дало бы ся* oraz *не даст рады*: *Інакше **ся не даст** зробити* (П. Мурянка); *без згорілки нияк бы ся не дало обыйти* (Т. Кузяк); [Лідка] *Сама **не даст рады*** [однести] (П. Мурянка).

Obiektywną zdolność lub niezdolność do działania wyrażają modalizatory o charakterze epistemicznym *знати* i *потрафити*: *Хоц бесіда наша проста, Выповісти вшытко **знає** [...]* (І. Русенко); *Оля **знає** чытати* (Буквар 1935); *Марися потрафит замінити ся в водне створиня* (П. Стефановскій).

Wiedzę lub przekonanie komunikują wyrażenia modalne *можна* i *мож*, np.: *Ищы гнес тоты кресты **можна** споткати в декотрых селах на Лемківщыні* (Т. Кузяк); *Не мал прапорця, апе одраз **мож** было познати же то староста* (Бесіда).

Znaczenie obiektywnej konieczności wprowadza czasownik *прити* (*прийти*): *Ой, нещестна Лемковино, Бідных Лемків мати, Чому-ж **пришло** Тоби в жытю Так гірко страдати?* (Я. Дудра) podobne znaczenie mają też zdania z modalizatorem *треба*, np.: ***треба было** отворяти двері* (Т. Кузяк).

Konieczność typu aletycznego, tj. obiektywną, wyraża też modalizator *мусити*: *Марта [...] **мусит** сидити дома* (Буквар 1935); *І **мусіла** Лемковино В кайданах страдати [...]* (Я. Дудра) W innym znaczeniu *мусити* wyraża modalność epistemiczną, tj. przekonanie: *він мусіл быти литвином* (П. Стефановскій).

Szeroka jest gama łemkowskich modalizatorów deontycznych, tj. wyrażających możliwość lub konieczność ze względu na normy społeczne lub etyczne. Znaczenie obowiązku, powinności wprowadzają – zazwyczaj przy bezokoliczniku czasownika pełnoznacznego – modalizatory *мусити* i *мус*: *Лідка **мусит** однести кліткы до стодолы* (П. Мурянка); ***мус** ся як суцо породинити* (Бесіда). Wyraziście znaczenie



то комунікують конструкції з речовником *обовязок*: [...] *то його обовязок дбати о дорогу* (Т. Кузяк); *Обовязком хресного вітця, было піти по селі и просити в імени родича, до ксту* (Т. Кузяк).

З dużą częstotliwością в текстах лемківських зустрічаємо деонтичний модальний повинності *треба*: *Треба го было окстити* (Т. Кузяк) З negacją, т. є. *не треба* комуніковане є значення браку необхідності в семі алетичній: *Преці муку не треба молоти!* (П. Мурянка) Значення необхідності деонтичної вводить теж модальний *не мож не*: *І не мож не сіяти зерна* (Бесіда).

Модальне значення повинності вводить вираження *належит* і *повинен*: *До ксту належало просити и тых кумів, котры были при ксті попередніх діти* (Т. Кузяк); *Книжка повинна бесідувати правду* (П. Стефановській).

Заказ комунікує модальний *не вільно*: *на його поли пасти не вільно* (Т. Кузяк).

Значення зezwolenia вводить вираження *можна* oraz *мати право*: [...] *до св. Юрія можна было пасти де ся хтіло* (Т. Кузяк); *Лем Кузьма мал право ходити за „полазниками”* (Т. Кузяк).

Не зайняли ми в цьому розмові тзв. модальності внутрішньорядної, т. є. воліційної. Вбачає вона предметом окремого розмові.

## Literatura

„Бесіда”. Лемківській тримісячник. Крениця [Головний Заряд Товаришья Лемків].

Кузяк Т., *Давно, то были часы... Оповіданя и гуморескы з Лемковины*, Крениця 1999.

Курило Т., *Дневник Лемка з Талерхофу (од 14 вересня 1914 рока до 20 серпня 1915 рока)* [з великоруского языка перевьюл Петро Трохановській, [w:] *Лемківській Річник 2004. Выданя посвячене і культурі Лемків*, Товаришья Лемків, Крениця – Лігниця 2004, s. 4–116.

Lubocha-Kruglik J., *Rosyjskie zdania egzystencjalne w konfrontacji z polskimi*, Katowice 2001.

*Мамко, куп мі книжку. Антольоґія дітячої поезії*. Зібрав і упорядкувал П. Трохановській, Товаришья Лемків 1995.

Мурянка П., *А Я ЗНАМ АЗБУКУ. Лемківській буквар*, Warszawa–Legnica 2003.

Стефановській П., *Любовь неволю лама*. Сценична штука из життя лемков в карпатах в часі и послі другой світової війны в 4-х актах, Білянка, Лемковина, 5 апріля 1959, Издание Лемко-Союза, Юнкерс, Н. Й., США, 1960.

[Трохановській М.] *Буквар. Перша книжечка для народных шкѳл*. Накладом Державного видавництва книжок шкѳльных, Львѳв 1935.

## **Фазисные и модальные модификации в монопредикативных лемковских предложениях**

### **Резюме**

Статья вносит вклад в синтаксическое описание современного лемковского языка. Описываются лексико-грамматические средства, выражающие модификации основных предложенческих структур: фазисные (начала, продолжения и конца) и модальные (алетические, эпистемические и деонтические).